

Свій талант і життя він цілковито присвятив Україні.

Його не стало в 58.

Нині йому виповнилося б 65.

Пам'ять Олександра Рибалка – заслуженого працівника культури, головного редактора часопису «Пам'ятки України» (2002–2009), нашого колеги, який у «Дивослові» очолював відділ мовознавства і літературознавства (2007–2009), ушануємо уважним поглядом у наше спільне минуле і публікацією статей визначних науковців, наших шанованих авторів І. Ющука та С. Омельчука.

Іван ЮЩУК,
професор, заслужений діяч
науки і техніки України, м. Київ

НА СТОРОЖІ РІДНОЇ МОВИ

Здавалося б, Олександр Рибалко, філософ за освітою, яке може мати відношення до мови? Але треба було бути людиною небайдужою, такою, як він, щоб до глибини душі перейнятися долею рідної мови. Хто по ній тільки не топтався, а ще ж і свої рідні перевертні. А вона живе й розвивається – саме й завдяки таким патріотам і високоерудованим ентузіастам, як О. Рибалко.

Ще до того, як було створено правописну комісію, 1989 р., О. Рибалко заговорив про долю проскрибованої літери. Одна його стаття так і називалася «Доля проскрибованої літери», друга, що вийшла вслід за нею, мала назву «Передостання спроба». Йшлося про викинуту з української абетки в 30-ті рр. минулого століття літеру **г**. Нема літери – й кого б це мало обходити? Але ж руйнується витворена нашими предками логічна структура українських фонем: губних є чотири (якщо не рахувати прибукалого звука **ф**), чотири зубні несвистячі, чотири зубні свистячі, чотири шиплячі, і мало бути чотири тих, що творяться в глибині ротової порожнини, а їх, без **г**, залишалося тільки три: **г, к, х**. Відсутність окремої літери призводить і до занепаду самого звука.

Потрібно було мати сильне чуття мови, її структури, щоб побачити в цьому суттєву ваду. О. Рибалко докладно простежив за тим, як українські мовники-попередники намагалися позначити цей звук на письмі – від XIV ст., від «Граматики» Мелетія Смотрицького 1619 р. й до 1920-х рр., про розправу з нею як «націоналістичною» лиховісною 1933 р. і потім про передостання спробу в 1942–1943 рр. усе-таки повернути її в нашу абетку.

А може, й без неї можна обійтися? Навіщо стільки клопоту? О. Рибалко в першій статті наводить майже 40 українських слів, які без цієї літери обійтися не можуть, та ще й понад 20 українських і неукраїнських прізвищ, які без неї виявляться спотвореними. А вже 1992 р. в статті «“Найукраїніша” літера **г**» загальних назв із цією літерою він подає понад 100, прізвищ – ледве не 50. Чи може бути переконливіший аргумент на користь проскрибованої радянськими чиновниками літери?

І коли українське Міністерство зв'язку, тиражуючи в 1994 р. серію літерних поштових марок, проігнорувало вже офіційну, закріплену в правописі літеру **г**, О. Рибалко звернувся до цього міністерства з протестом: «Знову потерпіла літера “г”, яку 1933 року було ліквідовано в українській абетці затим, що не схожа на “г” російське, 1994-го – що схожа на “г” українське». До речі, ця літера й тепер у «немилої»: Державний стандарт України на угоду російській азбуці заборонив її разом з іншими українськими літерами **є, і, ї** вживати в літерній рубрикації тексту. Ідеї Наума Кагановича й Андрія Хвилі-Олінтера, які заборонили її в 1933 р., бачимо, вперто чіпляються за життя.

О. Рибалко не залишився осторонь, і коли в 1990-х рр. розгорілися баталії навколо українського правопису. В опублікованій 1997 р. статті «Пропозиції щодо вдосконалення “Українського правопису”» він тезово висловив своє бачення щодо вживання закінчення **-и** в іменниках III відміни, усунення невластивого українській мові зіяння в звукосполюках **ia, iy, ay**, унормування закінчень **-а** та **-у** в родовому відмінку однини іменників II відміни чоловічого роду, передачі іншомовних звуків **g** і **h**, грецького звука **θ** в нашій мові тощо.

Докладно міркування про український правопис викладено в його спільній з К. Рибалко статті «Коло має бути розірвано...», надрукованій 2001 р. в журналі «Дивослово». Окремі правописні питання стали проблемою через вимушену орієнтацію на мову метрополії. «Коли заглибимося в історію, то побачимо, що до цього спричинилися невідрадні умови бездержавного існування нашого народу й утиски, яких зазнавала наша мова. А найголовніше – втручання в суто наукову справу позанаукових чинників, політично зумовленого тиску й диктату», – слушно зазначено в статті.

На той час 1999 р. вийшов підготовлений робочою групою Української національної комісії з питань правопису на чолі з членом-кореспондентом НАНУ В. Німчуком «Український правопис. Проект найновішої редакції». Зрозуміла річ, що проект публікується для того, щоб його за потреби вдоско-

налювати. І найперше зауваження авторів статті в «Дивослові» стосувалося прикінцевого розташування літер в абетці. Традиційний порядок їх було змінено ще 1993 р. (м'який знак переставлено з кінця перед літери **ю, я**) під фальшивим приводом, нібито дотеперішній порядок їх не відповідав вимогам комп'ютерного кодування символів, і таким чином було порушено логіку в розташуванні літер. М'який знак – літера особлива, сама по собі беззвучна, то їй і повинно належати відповідне місце в абетці.

Заслужують на увагу міркування авторів про доцільність запровадження окремих літер для позначення африкат **дж** і **дз** (що, до речі, зменшило б потребу в деяких орфографічних і орфоепічних правилах), про початковий звук **и** у словах української мови, про інші фонетичні явища, висвітлення яких сприяло б наближенню літературної мови до живого мовлення і якнайкраще відображало б його засадничі риси. У проекті правопису, як і досі, було не зовсім унормовано вживання закінчень **-а** та **-у** в родовому відмінку однини іменників II відміни чоловічого роду, потребувало чіткого унормування написання іншомовних слів.

У статті «Коло має бути розірвано...» поставлено чимало актуальних правописних питань, над якими варто задуматися мовознавцям із тим, щоб удосконалити, але не ускладнити правопис. Основна ідея як цієї, так і інших мовознавчих статей О. Рибалка – очистити правопис від привнесених колонізаторами спотворень, від насильницьких деформацій, якомога повніше узгодити правопис із законами української мови. Мова не повинна втрачати своїх національних рис, національного характеру, які не тільки надають їй чарівної неповторності, а й забезпечують дохідливість і точність у висловлюваннях. Ішлося, як написано в статті, про «подолання основних деформацій, що їх зазнала в правописній сфері українська мова в попередній період», про «відновлення питомих правописних засад, раціоналізацію правил».

Найбільше багатство мови – це її лексика, не запозичена, а власна, витворена народом протягом тисячоліть. Як писав П. Тичина, «то не просто мова, звуки, не словникові холоди – в ній чути труд, і піт, і муки, чуття єдиної родини». Проте наші відповідальні користувачі мови, науковці часто не завдають собі труда для позначення нових понять, для творення термінів використовувати багаті запаси рідної мови, як це роблять французи, американці, англійці, німці, а живцем переносять у нашу мову чужі, часто неокочирні для українського вуха слова, а то й звороти. І цілком резонно автори статті «Коло має бути розірвано...» пропонують замість *префікса, суфікса, інфінітива, тире, дефіса* (які, до речі, дітям важко запам'ятати через їхню незвичну й невмотивовану форму) повернутися до вже створених в українській мові *приростка, наростка, дієйменника, ризки, розділки*. У слові *синтаксис* забагато сичання – куди приємніше звучить *син-*

тáкса (до речі, саме так цей розділ граматики названо в сербській, хорватській, болгарській, македонській, словенській, польській мовах; у чеській, словацькій і лужицькій – *skladba*).

Слововживанню О. Рибалко присвятив серію розвідок під назвою «Правдиве українське слово», що низками друкувалися в «Старожитностях» протягом 1991 р. Дослідник озвучив 125 таких слів, на які в радянські часи йшло «полювання», бо вони робили українську мову прозорішою й багатшою за мову метрополії. Про них варто сказати трохи докладніше, бо ж кожне слово – це коштовний набуток нашої мови.

Ми вживаємо слово *митинг* (англійською мовою воно означає «збори, засідання, нарада, зустріч, змагання, дуель, злиття, стик»), тим часом у нас є своє прадавнє однозначне слово *віче* («громадські збори в давнину»), споріднене зі словом *віщати* («говорити»), корінь зберігся в словах *сповіщати, провіщати*. Чи нам потрібно зрікатися його? В І. Франка читаємо: «*А у Стрію славнім місті там русінів більш як двісті зібралось на віче*». Активізувалося це слово й під час Революції гідності, коли скликали людей на віча.

Уже в корені іменника *первень* закладено значення початку, він споріднений з іменниками *первенець, первоначало*, з прикметниками *первинний, первісний*, тим він і зрозуміліший, ніж *елемент*. Українське *поступ* споріднене зі словом *ступати*, що означає «рухатися вперед», запозичене ж із латинської *прогрес* не викликає такого зорового образу, воно сприймається на рівні абстракції. Іменник *слухавка* вказує на призначення предмета, чого не закладено у слові *телефонна трубка*. В одному ряду стоять слова *летовище, літак, літун*, і тим полегшується їхнє сприйняття й розуміння. Слово *славень* і прозоріше за значенням, і милозвучніше, ніж запозичене з грецької *гімн*.

Коли формувалися державні органи та структури незалежної України, пішли гуляти в можновладному середовищі й серед журналістів *губернатори, мери*, хоч, слава Богу, ці назви не були закріплені офіційно. Та для урядової установи, яка відає державними коштами, не взяли питомої української назви *скарбниця*, тільки перетягли її з колишньої метрополії – *казначейство*, а відтак і *казначей, казначейський*. Цього не міг обійти мовчки О. Рибалко, і 1997 р. в газеті «Наш час» з'являється його досить гостра стаття «Казна-що з “казначейством”». Автор у ній справедливо обурюється: «Закономірно постає питання, чим же керувалися наші урядовці, що всупереч мовній нормі, найавторитетнішим словникам живосилом узяли з історичної практики російської держави й російської мови і запровадили в офіційний ужиток тюрксько-російський гібрид» (у турецькій мові – *hazne*, у кримськотатарській – *хазна*). При передруку статті в журналі «Урок української» до заголовка було резонно додано: «Бо влада казна-чия».

У цій же статті О. Рибалко звернув увагу й на протиприродну назву розмінної монети в Україні – *копійка* (не *куна*, не *шаг*, не *шеляг*, не *сотик*). Назву *копійка* монета дістала від того, що на перших її випусках був зображений російський цар зі списом у руці (рос. *копѣ*). Тепер до цього списку можна ще додати офіційну неукраїнську назву працівника поліції – *полицейський* при тому, що є українська назва *поліціант* із тим самим суфіксом, що й у словах *курсант*, *аспірант*, *демонстрант*, *практикант*, *комедіант* тощо. Сказане стосується й запроваджуваної тепер назви для адміністративно-територіальної одиниці – *регіон*, що в англійській мові означає «район, область, зона, край, країна, простір, анатомічна порожнина», тим часом можна було б доречно використати українські історичні назви *край*, *земля*, якщо не підходить *область*. Та для цього треба поважати рідну країну й рідну мову.

Те, як О. Рибалко сприймав усяке зневажливе ставлення до української мови, засвідчують його листи-звернення до Міжнародного французького радіо, яке вело передачі навіть діалектами деяких мов, але ігнорувало українську, натомість в Україну пересилало російськомовні передачі; до «Німецької хвилі», на якій свого часу в мовленні не дотримували українських літературних норм.

Коли професор М. Попович публічно заявив, що він принципово не передплачує українських журналів, а тільки російські, О. Рибалко в газеті «Старожитності» 1992 р. виступив з іронічною реплікою «Я вам чесно признаюсь...» (у лапках), у якій прозвучав докір і багатьом українцям: «Говорити скрізь і всюди на своїй батьківщині рідною мовою, передплачувати, читати рідномовні видання – в інших народів – це, як дихати повітрям, звичайна річ. У нас же, з нашими ненормальними умовами національного існування, викривленими у свідомості багатьох поняттями, – ні. Тож ледь не ознакою патріотизму стало, коли вже хтось вряди-годи, хоч у своїй сім'ї, поспілкується рідною мовою».

О. Рибалко за фахом не мовознавець. Проте й немовознавець може прислужитися рідній мові, якщо він відчуває себе відповідальним за долю рідного народу. Має цілковиту рацію відомий учений-історик І. Гирич, коли пише про нього: «Олександр Леонідович, хоч і не мав спеціальної філологічної освіти, став, як на мене, одним з найпрофесійніших українських лінгвістів. Він належав до тих мислячих людей, які переймалися долею рідної мови, пізнавали її минуле, замислювалися над перспективами розвитку». О. Рибалко, науковець, редактор, громадянин, утверджував українськість в Україні, зневажену в минулому.

Сергій ОМЕЛЬЧУК,

доктор педагогічних наук,

професор кафедри слов'янських мов

та методик їх викладання

Херсонського державного університету

НАЦІОНАЛЬНА МОВНА ТРАДИЦІЯ В МОВОЗНАВЧІЙ СПАДЩИНІ ОЛЕКСАНДРА РИБАЛКА

УДК 811.161.2(092)

У статті досліджено мовознавчу спадщину Олександра Рибалка, визначного україніста, джерелознавця, історика культури, мовознавця, редактора, яка охоплює проблеми відновлення питомих правописних засад української мови, повернення традиційної української термінології в наукові тексти, відродження питомої, штучно вилученої або призабутої лексики, додержання народних основ тощо. Схарактеризовано визначальні риси наукового почерку Олександра Рибалка, сутність яких полягає в максимальному використанні новочасних або давніших, але менш відомих заголові слів літературної мови, переважно утворених на українському ґрунті.

Ключові слова: Олександр Рибалко, український правопис, українська термінологія, мовна традиція.

Мовознавча спадщина Олександра Рибалка настільки глибока й концептуальна, що становить неабиякий науковий інтерес і є актуальною з погляду внормування поняттєво-термінологічного апарату сучасної мовознавчої науки й удосконалення чинного українського правопису з урахуванням цілісного історичного досвіду формування його. Йдеться передовсім про праці Олександра Рибалка в царині мовознавства, уміщені в пропам'ятному збірникові «Правдиве українське серце: Олександр Рибалко», які й послужили джерельною базою нашої наукової студії, присвяченої дослідженню національної мовної традиції у творчому доробкові визначного україніста, джерелознавця, історика культури, мовознавця й редактора.

Продовжуючи традиції поборників українського слова, зокрема І. Огієнка, який наголошував на тому, що в номінації мовознавчих понять слід орієнтуватися на питому українську лексику, «а термінів з чужомовних слів нам краще б не вживати зовсім» [9, с. 9], Олександр Рибалко пропонував «повернути до правопису українську термінологію: дієменник (інфінітив), риска (тире), розділка (дефіс), середник (крапка з комою), приросток (префікс), наросток (суфікс), синтакса (ця форма природніша – як теза, криза, оаза, генеза і под.)» [19, с. 194], – тим самим закликаючи «послугуватися не від учора заведеною, а нашою давньою, традиційною термінологією» [16, с. 191]. Гадаємо, що ці ідеї Олександра Рибалка, на жаль, так і залишаться утопічними, бо в